

яльних братств повністю чи частково фінансували утримання кількох дітей-сиріт війни та поранених воїнів.

Про динаміку зростання пожертв, зібраних парафіяльними братствами Чернігівської єпархії на потреби воєнного часу свідчать наступні дані: в 1914 р зібрано 373961 руб 87 к, а 1916 р їх обсяг виражався у майже вдвічі більшій сумі – 698448 руб 11 ½ к [5, с. 70].

Доброчинна діяльність православних братств у Харківській єпархії була порівняно слабкорозвиненою, більше уваги братства приділяли місіонерській діяльності та релігійному вихованню.

Таким чином, хоча благодійність для православних церковних братств Лівобережної України не була першочерговою ціллю і носила обмежений характер, однак братські організації відігравали не останню роль у вирішенні гострих соціальних проблем Російської імперії кін. XIX – поч. XX ст. Ліберальні перетворення другої половини XIX ст. стали поштовхом до зародження елементів громадянського суспільства, що виявилось, зокрема, в утворенні органів церковно-громадянської благодійності, до яких можна віднести більшу частину православних братств. Підставою для критики братств може слугувати та обставина, що вони переважно акумулювали і перерозподіляли гроші обмеженого і завжди наявного в кожній місцевості кола потенційних благодійників та часто нічого не робили, щоб ці кошти "пустили в діло", усунувши справжню причину бідності. Однак траплялися приємні винятки, наприклад, організація кредитних товариств, споживачьких лавок, прокатних станцій сільсько-господарської техніки тощо. Перевагою благодійної діяльності братств була особиста зацікавленість братчиків, їх ентузіазм і відданість справі, як наслідок – максимальна адресність та ефективність допомоги, прозоре витрачання коштів. Заслугує на подальше

дослідження питання функціонування братств Лівобережної України під час Першої світової війни, коли відбулася активізація їх благодійної діяльності.

1. Бережков М. По поводу двадцатипятилетия Нжинского Братства Божией Матери, всѣх скорбящих Радости // ЧЕИ. – 1909. – Ч. 2. – № 24. – 15 декабря. – С. 905 – 1911. 2. Всепопданнейший отчетъ оберъ-прокурора Святейшаго Синода К. Победоносцева по вѣдомству православнаго исповѣданія за 1908 – 1909 гг. – СПб, 1911. – 663 с. 3. Десятилетняя дѣятельность Полтавскаго Епархіальнаго Свято-Макарьевскаго Братства (по архивнымъ даннымъ и официальнымъ источникамъ) // Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости. – 1900. – Ч. 2. – № 30. – С. 2003-2016. 4. Жизнь и деятельность Братства св. Михаила, князя Черниговскаго за 1914 годъ // Черниговскій церковно-общественный вестник. – Черниговъ, 1915. – 142 с. 5. Жизнь и дѣятельность Братства Святаго Михаила, князя Черниговскаго въ 1915 г. (Продолженіе) // Вѣра и жизнь. – 1916. – Часть неофициальная. – № 19 – 20. – С. 57 – 78. 6. Лубенское Иоанно-Предтечское Братство въ 1903/1904 г // ПЕВ. – 1905. – Ч. 1. – № 14. – С. 299 – 303. 7. Лубенское Спасо-Преображенское братство в 1894 – 1895 году // ПЕВ. – 1895. – Ч. 1. – № 22. – 15 ноября. – С. 998 – 1011. 8. Лубенское Спасо-Преображенское Братство въ 1898/1899 г // ПЕВ. – 1899. – Ч. 1. – № 30. – С. 929 – 940. 9. Отчетъ Нжинскаго Братства "Божіей Матери всѣх скорбящихъ радости" за 10 годъ, съ 25.10.1892 по 24.10.1893 г. // ЧЕИ. – 1893. – Ч. 1. – С. 657-678. 10. Отчетъ Нжинскаго Братства Божіей Матери, "всѣх скорбящихъ радости", за 1902 – 1903 братскій годъ // ЧЕИ. – 1903. – Ч. 1. – № 22. – 15 ноября. – С. 690 -698. 11. Отчетъ о дѣятельности Харьковскаго религіозно-просвѣтительнаго Братства Озерянскій иконы Божіей Матери за время с 1.10.1910 – 1.10.1911 г. // Вѣра и Разумъ. – 1912. – № 3 (приложение). – С. 1 – 22. 12. Отчетъ о дѣятельности Харьковскаго религіозно-просвѣтительнаго Братства Озерянскій Иконы Божіей Матери за время с 1.10.1914 г. по 1.10.1915 года // Пастырь и паства. – 1916. – № 13 – 14. – с. 1 – 8. 13. Отчетъ о дѣятельности Харьковскаго религіозно-просвѣтительнаго епархіальнаго братства Озерянскій иконы Божіей Матери за время с 1.10.1911 г. по 1.10.1912 г. – Харьковъ, 1912. – 28 с. 14. Отчетъ о состояніи и дѣятельности Полтавскаго Епархіальнаго Свято-Макарьевскаго Братства за 1902 годъ // ПЕВ. – 1904. – Ч. 1. – № 4. – С. 52 – 61. 15. Протопопов В., свящ. Поученіе въ день братскаго праздника // ПЕВ. – 1902. – Ч. 2. – № 27. – С. 1181 – 1184.

Надійшла до редколегії 11.04.12

М. Стельмах, асп.

## НІМЕЦЬКИЙ "SONDERWEG" В СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядається дискусія німецького "особливого шляху" (Sonderweg) в сучасній зарубіжній історіографії, яка набула актуальності в кінці 80-х рр. XX ст. Проаналізовано найбільш популярні та вагомі праці таких впливових істориків як Х.-У. Веллер, Т. Ніппердей і Ю. Кокка, які внесли значний науковий внесок у розгляд цієї теми.

*This article is devoted to the discussion of German Sonderweg in contemporary foreign historiography which became actual in the late 80-th of the XX century. Their have been analyzed the most popular and valuable researches of the most authoritative historians like H. U. Wehler, T. Nipperdey and Y. Kocka, who made a grate scientific contribution in research of this thesis.*

В сучасній зарубіжній історіографії в черговий раз відродилася дискусія про німецький "особливий шлях" (Sonderweg), що було спричинено спробами окремих німецьких істориків та публіцистів на початку 1990 р. заново переглянути німецьку історію XIX і першої половини XX ст. [5,7,8,10,11,12,13]. Насамперед історики та представники суміжних дисциплін прагнули знайти відповіді та пояснення агресивній політиці німецького уряду, яку він проводив починаючи з часів Німецької імперії (1871-1918 рр.) і до завершення Другої світової війни. Зазначимо, що суспільного звучання ця проблема набула з огляду на те, що напередодні і після об'єднання Німеччини 3 жовтня 1990 р. серед німецької інтелігенції, включаючи істориків, почали посилюватися націоналістичні погляди, які, в свою чергу, знаходили відображення й у їхніх дослідженнях. Німецькі історики намагалися відтворити національну історію та, певною мірою, дати позитивне пояснення усьому ходу політичних подій у німецькій історії у XX ст., не виправдати епоху націонал-соціалізму, а скоріше, здійснити пересмислення та перенаціоналізацію німецької історичної свідомості [2, рр. 111-113].

Крім прихильників парадигми Sonderweg існували її противники, які дотримувалися протилежної думки що-

до аналізу політичних подій XIX – XX ст., таких як поява націонал-соціалізму та перетворення Німеччини на тоталітарну державу та причин їх виникнення. Яке місце націонал-соціалізму в історії, які наслідки ця катастрофа має для Німеччини, яка ймовірність появи даного явища знову – ось лише декілька питань, які хвилювали академічні кола в новітній дискусії. Значна частина авторів звертали свій погляд на особливості розвитку Німеччини XIX ст. У даній статті будуть розглянуті лише окремі дискусійні питання та звернена основна увага на появу самої концепції "особливого" німецького шляху.

Насамперед, зазначимо, що вона має міцне коріння в німецькій історіографії та історичній думці ще з XIX ст. і протягом цього тривалого часу отримувала позитивне чи негативне звучання в залежності від змінного змістового наповнення [16, с.461]. У першій половині XIX ст. німецька історіографія виробила концепцію про особливу культурну місію німців (Kulturstaat), яка формувала уявлення про культурну зверхність Німеччини в Європі. Консервативна, політично-орієнтована національна історіографія в працях її найвідоміших представників (Г. Зібель, Г. Трейчке, Г. Дельбрук та ін.) захищала ідею про багатовічне існування німецької нації та необхідність єдності. Піднесення Пруссії до рівня сильної євро-

© Стельмах М., 2012

пейської держави і утворення під її егідою Німецького рейху в 1871 р. сприяло формуванню в тогочасній німецькій історіографії концепції "сильної держави" (*Machtstaat*), з обмеженими конституційними свободами, необхідністю захищатися від зовнішніх ворогів в Європі й знайти своє "місце під сонцем" у завоюванні колоній. Історики (Г. Онкен, Ф. Майнеке) обґрунтовували переваги німецької політичної системи над іншими країнами Заходу поєднанням в ній єдності дій народу і освіченої позапартійної бюрократичної верхівки (*Bildungsbürgertum*). І хоча після поразки Німеччини у Першій світовій війні вищеназвані історики разом із О. Хінтце піддали цю концепцію ревізії, переважна більшість істориків дотримувалися державницької національно-консервативної версії і в період Веймарської республіки, заклали підвалини для расистської націонал-соціалістичної історіографії.

Наступний етап дискусій пов'язаний із спробами німецьких істориків після 1945 р. переосмислити і переорієнтувати історіографію національної історії. Проте, аж до 1959 р. коли вийшла книга Х. Плешнера "Запізніла нація", в якій була піддана критиці домінуюча державницька концепція національної історії, парадигма *Sonderweg* залишалася базовою конструкцією. Критичний імпульс наступних років був наданий змістовним переворотом німецької історичної науки до "соціальної історії". Дослідження соціально-економічних структур і процесів модерного часу під кутом зору впливової "теорії модернізації" неминуче призводило до порівняльно-історичних досліджень і співставлення соціально-економічного і політичного розвитку Німеччини XIX–XX ст. з т.зв. "нормальним" розвитком західних країн [4, р.5-6]. "Сучасна соціальна історія 1960-х років прийняла поняття *Sonderweg*, наділивши його при цьому негативним значенням," – писав сучасний німецький історик Т. Вельскопф [17, с. 117].

Тривала і численна дискусія вийшла за межі німецької історичної науки, мала прихильників і противників концепції "особливого німецького шляху". Головним питанням в ній було: наскільки особливості розвитку німецького суспільства XIX – першої третини XX ст. сприяли виникненню націонал-соціалізму. Ми не маємо змоги в рамках статті проаналізувати погляди всіх її учасників тому обмежимося лише найвпливовішими сучасними німецькими істориками Х.-У. Веллером, Т. Ніппердеєм і Ю. Коккою.

У 1975 р. вийшло перше видання книги Х.-У. Веллера "Deutsche Gesellschaftsgeschichte. 1849-1914", яка пізніше витримала декілька видань і стала однією із найвпливовіших концептуальних праць сучасної німецької національної історії. Розглядаючи особливості становлення Німецького рейху, автор поставив наступні питання: "Чи дійсно з 1871 р. німецький *Sonderweg* являв суттєве відхилення від західноєвропейських модернізаційних процесів? Чи це був більш-менш тривалий постійний *Sonderweg*? Чи взагалі після 1871 р. не було ніякого *Sonderweg*?" [16, с. 461]. Узагальнюючи, автор виводив наступні положення цього поняття, які були прийняті більшістю істориків.

Основні особливості політичного та економічного розвитку Німецької імперії в 1871-1918 рр. полягали в тому, що на відміну від Франції та Великої Британії, які були буржуазними ліберальними демократичними країнами, німецьке суспільство відрізнялося наступними рисами: 1. Слабкість лібералізму. Лібералізм, як течія був нерозвинутий в Німеччині. Після 1848 р. ліберальна партія втратила свої позиції, основна влада була зосереджена в руках кайзера. 2. Віра в сильний, централізований, авторитарний уряд. Основна влада була зосереджена в руках

кайзера, котрий керував армією, державною службою та мав величезний авторитет. 3. Значний пруський вплив на політику в Німецькій імперії. Остзейські дворяни (*ostelbische Adel* – великі аграрні магнати на схід від р. Ельби) мали значний вплив на державні справи в Німеччині. На відміну від інших європейських держав, де розвивався парламент, в Німеччині основна влада залишалася у юнкерів, аристократів за походженням та абсолютних консерваторів за своїми поглядами. 4. Мілітаризм і націоналізм. Після об'єднання німецьких земель встановився союз під фактичним пануванням Пруссії, яка займала дві третини всієї території держави. Кайзер, його наближені міністри та рейхстаг майже повністю був пруським за своїм національним складом. Разом із усіма пруськими традиціями перекочувала й пруська надзвичайно сильна військова традиція, унікальна за своїм характером і відмінна від інших європейських армійських традицій, оскільки найважливішою справою держави була армія. Ця установа була засобом для правлячого класу у забезпеченні твердої соціальної ієрархії та дисципліни. 5. "Небуржуазність" буржуазії ("*Feudalisierung*" des Bürgertums). В Німеччині не було буржуазії в класичному розумінні цього слова, як окремого класу суспільства, як в інших країнах Заходу. Середній прошарок суспільства був слабкий, практично не задіяний в активних політичних діях. 6. В Німеччині був дивний симбіоз соціально-економічної модернізації, індустріалізації та капіталізму з одного боку, та старої доіндустріальної культури в усіх установах з іншого боку. Це породжувало заплутану структуру старих повноважень, культур, організацій, які відповідали за нові соціально-економічні умови та шляхи виробництва. 7. Географічний фактор Німеччини. За своїм географічним положенням Німеччина знаходиться в самому центрі Європи. Об'єднання німецьких земель в Німецьку імперію в 1871 р. та намагання розширити свої землі викликало занепокоєння серед сусідніх країн та дестабілізувало міжнародну ситуацію в регіоні [16, с. 472-476; 11, 12, 13].

Точка зору Т. Ніппердея відображала погляди ліберально-консервативної частини німецької історіографії національної історії. У фундаментальній 3-х томній "Німецькій історії. 1800-1918" (перше видання 1992 р.) він піддав критиці концепцію "особливого німецького шляху". На його думку, Німецька імперія була національною державою, в якій ідея "нації" була загальноновизнаною вірою, самоусвідомленням політичної єдності та інтелектуально-соціальною свідомістю, внутрішнім світосприйняттям надіндивідуальних груп і соціальних верств. Нація визначала відмінності людей в загальному космополітизмі та інтернаціоналізмі, протиставляючи нівелюючій однорідності індивідуальність та ідентичність. На цій основі конструювалася нація в єдності мови, походження, територіальної єдності та спільного історичного шляху. Різні точки зору на роль нації об'єднувалися в тому, що нація має бути основою для створення єдиної держави і цей процес у XIX ст. був однаковим на Заході, в Центрі, на Півдні, на Півночі та на Сході Європи, виражаючи думку більшості населення. "Не існувало ніякого "німецького особливого шляху", і якщо в Англії націоналізм отримував інше звучання ніж на континенті, то необхідно звернути увагу на ірландське питання та імперську ідеологію та здійснити правильне порівняння", – зробив висновок Т. Ніппердей [9, с.83-84].

Розглянемо також точку зору Ю. Кокки, одного із найбільш впливових істориків сучасності, який присвятив темі "особливого шляху" Німеччини досить багато часу та узагальнив дискусійні питання відносно *Sonderweg*. У статті "Німецька історія до Гітлера" в "Журналі порівняльних досліджень" він, зокрема, розві-

нчує цю концепцію наступним чином: Можна стверджувати, що поняття *Sonderweg* передбачає існування "нормального шляху", завдяки якому відбувався розвиток німецької історії, який може пояснюватися в даному випадку двома способами, кожний з яких однаково проблематичний. Якщо під терміном "нормальний шлях" розуміти європейський шлях країн Європи та США, варто відзначити, що всі країни Заходу різко відрізняються одна від одної, і дуже важко говорити про узагальнюючий "захід" та об'єднувати ці країни в певну групу. Очевидно, можна навіть стверджувати, що в кожній країні є власний "Sonderweg". Отже, використовувати термін "Захід" як певну порівняльну модель з метою порівняння із розвитком Німеччини досить проблематично, що може призвести до ідеалізації "Заходу" та необ'єктивної оцінки німецького розвитку, а тому поняття *Sonderweg* починає втрачати свою очевидність. Визначення відповідного місця націонал-соціалізму в німецькій історії та в універсальному контексті продовжує бути однією з найбільш складних питань в німецькому історичному саморозумінні. Німецька історія як і історія будь-якої іншої країни має негативні та позитивні сторони розвитку. Відповіді на питання минулого мають заново підійматися та переглядатися. Моральна, політична та антропологічна вага нацистського досвіду така, що має вплив на наступні покоління німецького та світового суспільства, саме тому це питання продовжує залишатися центральним та найбільш дискусійним в академічних колах Німеччини та за її межами. Також без сумніву, що німецькі особливості досить вирізняються у порівнянні із країнами Центральної Східної Європи або ж з Росією XIX століття, але при порівнянні із країнами Західної Європи ці особливості не набувають такого змісту. Варто зазначити один з основних та визначальних фактів, а саме, що Німеччина перетворилася на тоталітарну державу, в той час, коли країни заходу, з якими вона себе порівнює, цього не зробили, зустрівшись із подібними ж проблемами та особливостями розвитку [6, р.7-9]. Отже, можна стверджувати, що Ю. Кокка не був абсолютним прихильником теорії *Sonderweg* та досить глибоко аналізував всі фактори можливого виникнення та наслідків даного явища, віддаючи при цьому належне місце дослідженню цієї теорії в історичній науці.

Такої ж думки стосовно порівняння німецької політики із іншими європейськими країнами дотримувався Дж. Елі. Так, звертаючись до фактору слабкості лібералізму в період Німецького рейху, автор стверджує, що концепція *Sonderweg* значною мірою представлена як повна відмова від лібералізму в Німеччині. Німецький лібералізм виявився неспроможним подолати ряд криз та поразок (1848, 1860, 1878/79 рр.), через що авторитаризм зберігав свої позиції. Політичний лібералізм з'явився як політична перспектива наростаючій буржуазії. Без буржуазії факт існування самого лібералізму був неможливий. [3, р.4] На думку дослідника, так звана політична та соціо-культурна відсталість Німеччини в порівнянні із іншими європейськими країнами здається надто перебільшеною та неправдоподібною.

На початку XXI ст. дискусія щодо "німецького особливого шляху" розглядається в контекстах соціально-політичного, економічного і культурного розвитку європейських країн наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, на сторінках впливового журналу *Central European History* в низці статей було піднято це питання. К. Ледфорд звернувся до проблеми *Sonderweg* в розгляді проблеми становлення парламентаризму в Німеччині [7]. Водночас, тривалість міжнародних дебатів про "особливий німецький шлях" для істориків багатьох кра-

їн є не свідченням розв'язання ґрунтовної наукової проблеми, а періодичним поверненням до теми про німецьку відповідальність за злочини періоду націонал-соціалізму. Так, Х. Сміт в журналі *German Studies Review* опублікував статтю з красномовною назвою "Коли нас залишать суперечки про *Sonderweg*" [10]. Значною мірою, це повертає дослідників до заклику Х.-У. Веллера досліджувати історію націонал-соціалізму "без паталогізації" (*Entpathologisierung*) [16, s.469].

Підводячи підсумки, можна констатувати, що парадигма "німецького особливого шляху" другої половини XIX ст. – першої XX ст. залишається актуальною для дослідження серед академічних кіл вчених різних країн. Це питання доволі неоднозначне та проблематичне в політичному та моральному розумінні, оскільки пов'язане із агресивною політикою Німецької імперії в XIX ст. та націонал-соціалістів в XX ст., тому воно постійно є приводом для наукових дискусій в сучасній зарубіжній історіографії. Сучасні історики, котрі є прихильниками теорії *Sonderweg*, наголошують, що "особливий шлях" мав ряд специфічних причин для виникнення саме на території Німеччини та спричинив хід історичних подій кінці XIX ст. – середини XX ст. Таким чином, пояснюючи на певну мірою виправдовуючи агресію націонал-соціалістів у Німеччині. Натомість, противники парадигми стверджують, що розвиток німецького суспільства не був позначений особливими факторами для виникнення та розвитку *Sonderweg* та закликають розглядати історію націонал-соціалізму без упереджень та паталогізації. На наш погляд, у сучасних дискусіях недостатньо уваги приділяється впливу німецької історичної науки настановлення Німецького рейху.

1. Abrams, Lynn. Bismark and the German Empire, 1871 – 1918 / Lynn Abrams. – New York, 2006.
2. Berger, Stefan. The search for normality: national identity and historical consciousness in Germany since 1800 / Stefan Berger. – Berghahn Books, 2003.
3. Elley, Geoff. Is There a History of the Kaiserreich? / Geoff Elley // Society, culture and the state in Germany, 1870 – 1930. – Michigan, 1996. – PP. 2-41.
4. Fenzsch, Norbert. Reconstruction and "Wiederaufbau" in German and American Perspective. Some Remarks on the Comparison of Singular Developments, "Sonderweg" and Exceptionalism / Norbert Fenzsch // Different Restorations, Reconstruction and "Wiederaufbau" in Germany and the United States, 1865, 1945, and 1989 – Berghahn Books, Oxford, 1996. – PP. 1-23.
5. Hagen, William W. Descent of the Sonderweg: Hans Rosenberg's History of Old-Regime Prussia / William W. Hagen // Central European History – Vol.24. – No. 1 (1991). – PP. 24-51.
6. Kocka, Jürgen. German History before Hitler: The Debate about the German Sonderweg / Jürgen Kocka // Journal of Contemporary History. – Vol. 23. – No. 1 (Jan. 1988). – PP. 3-16.
7. Ledford, Kenneth F. Comparing Comparisons: Disciplines and the Sonderweg // Kenneth F. Ledford // Central European History. – Vol.36. – No.3 (2003). – PP. 367-374.
8. Menges, Karl. Another Concept in the "Sonderweg": Debate? P. L. Rosen's "Revolutionary Antisemitism" and the Prehistory of the Holocaust / Karl Menges // German Studies Review. – Vol. 18. – No. 2 (May, 1995). – PP. 291-314.
9. Nipperdey, Thomas. Deutsche Geschichte. Bd. II: Machtstaat vor der Demokratie. 1866-1918 / Thomas Nipperdey – München, 1998.
10. Smith, Helmut Walser. When the Sonderweg Debate Left Us / Helmut Walser Smith // German Studies Review. – Vol. 31. – No. 2 (May, 2008). – PP. 225 – 240.
11. Sonderweg: A Historiographical Examination of the Debate Surrounding Germany's "Special Path". – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historymike.blogspot.com/2007/06/sonderweg-historiographical-examination.html>.
12. Sonderweg: German Unification During the Kaiserreich Era. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voices.yahoo.com/sonderweg-german-unification-during-kaiserreich-6419998.html?cat=37>.
13. The Sonderweg of German History. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mossiso.com/2010/11/10/german-sonderweg.html>.
14. Gräfe, Thomas. Gab es einen deutschen "Sonderweg"? Anmerkungen zu einer historiographischen Kontroverse / Gräfe Thomas // Режим доступу: <http://suite101.de/article/gab-es-einen-deutschen-sonderweg-a69404>.
15. Winkler, Heinrich August. Germany: the long road west, 1789 – 1933 / Heinrich August Winkler. – Oxford, 2006.
16. Wehler, H.-U. Deutsche Gesellschaftsgeschichte: 1849-1914. Zweite Auflage / Hans-Ulrich Wehler. – München, 2006.
17. Welskopp, Thomas. Identität ex negativo. Der "deutsche Sonderweg" als Metaerzählung in der bundesdeutschen Geschichtswissenschaft der siebziger und achtziger Jahre / Thomas Welskopp // Konrad H. Jarausch, Martin Sabrow (Hrsg.) Die historische Meistererzählung. Deutungslinien der deutschen Nationalgeschichte nach 1945. – Göttingen, 2002. – S. 109-139.